

Behandling/gränsdragning

Professor Sune Sunesson
Socialhögskolan, Lunds universitet

I den här korta texten kommer jag att ta upp några exempel på hur sociala kategorier bildas, och hur kategoribildning påverkar behandling och behandlingsarbete.

Kategorier är grupper av människor i samhällen. Grupperna är ömsevis uteslutande. I skolan utesluter den sociala kategorin lärare kategorin elever. I flygplanet utesluter kategorin piloter kategorin passagerare. Samtidigt har kategorierna med varandra att göra: I flygplanet är det just kontrollen över flygplanet som bestämmer kategorin piloter, och det är för flygningens skull piloterna och passagerarna befinner sig i planet. Gränsen som går vid kontrollen över planets framfart förenar också dessa två kategorier, skapar en relation mellan dem.

Sociala kategorier finns alltid i relation till andra kategorier och förenas och skils av en gräns. Hur uppstår då dessa kategorier?

Konstruktioner?

I samhällsforskning är det numera vanligt att man talar om *sociala konstruktioner*, när man talar om sådana saker som ungdomsproblem, skräcken för epidemier, oron för konsekvensen av den sneda befolkningsfördelningen och andra saker som kan leda till bekymmer. Med detta kan man dels mena det självklara, att det som tillhör samhällslivet och får sin mening och innebörd där, också så att säga uppstår där. "Man", "kvinna", "barn", "föräldrar" är i biologiskt avseende naturliga kategorier. Men i ett samhälle är de sociala kategorier. I vårt samhällslevande bildar vi betydelser hos dessa

begrepp, som är sociala.

Det en vetenskap sysslar med måste definieras i den vetenskapens språk och begrepp. Men det blir en annan sak när man menar att ett socialt fenomen inte kan förklaras, utan bara tolkas som föremål för tal och utsagor. Det skulle innebära att sådana begrepp som "makt" eller "fattigdom" skulle vara omöjliga att använda annat än som uttryck för en känsla eller en tolkning.

Men det finns en mellanväg. Det finns massor av tal om samhället som bygger på mer eller mindre tillfälliga sociala definitioner som delas av flera människor, utan att de i och för sig har någon motsvarighet i den samhällspraktik det syftar på. När det gäller sociala kategorier betyder detta att kategorier konstrueras i samtal och befästs i ideologier, kanske helt oberoende av den sociala praktik den syftar på. Det vi kallar fördomar om andra människogrupper hör hit, men också många andra hjälpkategorier som vi håller oss med. "Ungarna i grannhuset" säger vi, men om de ungar vi menar också bor just i grannhuset spelar kanske ingen roll, så länge vi och dem vi talar med vet vilka barn vi menar. De bor – så vitt vi vet – inte i vårt hus, men vi ser dem och har någon slags förhållande till dem.

Vetenskap och professioner

I människobehandlingens historia är det, som ni har sett i de andra inläggen från detta seminarium, mycket vanligt att vetenskap och professioner uppfinner kategorier. Just behandlingskategorier såsom diagnosgrupper, för att ta ett exempel, är sådana

uppfunna kategorier. Uppfinningen av kategorier bygger i de här fallen ofta på ett vetenskapligt framsteg eller en upptäckt, eller är resultatet av administrativ erfarenhetssamling. Från enkla dårar och vansinniga får vi förryckta och så småningom neurotiker, hysteriker och folk med personlighetsklyvning. Under början av 1900-talet lanserades mängder av kategorischema för avvikelser av olika slag inte minst för behandling. Jag återkommer till det.

Problemet – behandling och kategorier

Temat för det seminarium som föranleder denna text är: ”Blir det bättre med behandling?” En rad talare och författare representerade i denna volym har försökt svara på den frågan. Jag vill gå ett steg tillbaka och snarare fråga: Hur vet man eller hur bestämmer man vilket slags människor det är som skall behandlas, och hur vet man eller bestämmer att någon just är av den sorten?

Den förra stora globaliseringsvågen gick över världen för ungefär hundra år sedan. Gränserna öppnades, handeln expanderade och folken blandades. Vad har detta med behandling och kategorier att göra? Barnavårdens globalisering är ett av de viktigaste kvarvarande socialpolitiska resultaten av denna utveckling, tillsammans med socionomutbildningen och ungdomsvårdsskolorna. Under andra hälften av 1800-talet restes barnavårdsfrågan på mängder av internationella kongresser, och barnavårdsrörelsen var en mäktig moderniserande rörelse. Som flera barnavårdsforskare påpekat, inte minst den bortgångna norskan Tove Stang Dahl, fick alla de nya barnavårdslagarna i alla länder en viktig gemensam egenskap. De skiljer på barn som far illa och barn som gör illa, på barn som är i fara och barn som är farliga, barn som behöver vårt skydd och barn som vi måste skydda oss emot. (Dahl, 1978).

Denna uppdelning i barnavårdslagen blev bestående och är bestående än i dag. I den barnavårdslag som gällde från 1960, Ulla Lindströms barnavårds- lag, skilde § 25 mellan två huvudkategorier av tillåtna grunder för ingripande i ett barns eller en minderårig persons liv och omgivning. I § 25 a skilde

man ut barn som far illa, var i fara eller behövde skydd. § 25 b, däremot, stagade att den unge själv genom sina handlingar, sitt levnadssätt eller beteende skapade den situation som påkallade en åtgärd.

I dag heter lagen LVU, Lagen om vård av unga, och paragrafen som hette 25 b heter nu § 3. Lina Ponnert, en av doktoranderna vid vår institution, Socialhögskolan i Lund, skriver nu en avhandling om beteendebarnen, eller rättare sagt ”beteende- ärendena”, ärenden där grunden för ingripandet är att den unge själv gör något som samhället – eller numera också den unge själv – skall skyddas emot. Forskningsfrågan gäller kriterier och gränsdragning: när väljer tjänstemännen att göra något till ett ”beteendeärende”?

När vi ser det enskilda ärendet kan denna enskilda gränsdragningsoperation ofta vara gåtfull, men kategorierna som sådana bygger inte på någon svårförståelig gränsdragning och på det allmänna planet är den också lätt att förklara och förstå.

Enkelt förstått är den ett uttryck för de politiska programmen under 1800-talet. Bekymmer över barnadödlighet, barnmisshandel, och bristande omsorg om barn är viktiga faktorer för att förstå 1800-talets befolknings- och familjepolitik, den framväxande hygien- och hälsopolitiken och själva skapandet av socialt arbete som särskild verksamhet och så småningom ett yrke. Urskiljandet av barnet som brottsling från de vuxna brottslingarna beror dels på det ökande intresset för barn i allmänhet, men också på den klienteluppdelning inom fängelseväsendet som hela tiden sker sedan det moderna fängelset uppfanns under andra delen av 1700-talet. Barnet är inte längre brottsling utan barn-brottsling, en liten person som måste åtgärdas i särskild ordning. För att internera dessa små brottslingar lånar man nu också in institutionslösningar som hämtar sin inspiration både från fängelsets inspärningstekniker och från välgörenhetsrörelser och kristna rörelser reformbarnhem. Denna skydds- och räddningstanke har utretts av många historiker, t.ex. av Thuen (2002).

Barnprostitutionen kom att bli ett besvärligt mellanfall mellan barn som far illa och barn som gör illa (Gordon, 1988). Som Claes Levin (2003)

visar låg räddningstanken, och den ständiga differentieringen av olika behandlings- och skyddsvärda flickkategorier bakom utbyggnaden av flera av de institutioner som arbetade på detta fält.

Paula Rabinowitz, som är professor i litteratur och filmvetenskap i Minneapolis, arbetade för några år sedan med en bok om trettio- och fyrtiotalets filmer och fotografier, och deras samband med litteratur och samhälle (Rabinowitz, 2002). I nästan alla hårdkokta filmer fanns kvinnor med ett dystert förflutet, och ofta verkade det som om just det deras bakgrund fört med sig kom att dra in männen i brott och fördärv (s. 142). De spelades av Ava Gardner, Barbara Stanwyck och Rita Hayworth. Men varifrån kom då dessa kvinnor? Finns det något avtryck av deras bakgrund? Rabinowitz upptäckte en källa som visade sig vara mycket rik: hon började läsa socialarbetarromaner från mellankrigstiden och 1940-talet. Framför allt upptäckte hon Caroline Slade, som skildrade socialarbetarnas försök att kontrollera de småflickor som trotsigt fortsatte att bjuda ut sig för pengar till godis och silkesstrumpor, trots socialarbetarnas försök att hindra det, att omhänderta dem, att ge deras mammor ultimatum. De som kom och skulle hjälpa blev inte välkomnade, i stället höll flickorna, mammorna och de andra i flickornas miljö ihop mot socialarbetarna.

Dessa slog vakt om de nya anstalter, som utvecklat särskilda tekniker för att ta hand om silkesstrumpsflickorna, som vi såg tidigare.

I vansinnets historia är det lätt att hitta belägg för en ständig omkaraktisering och differentieringsdynamik. Arbeten i svensk anstalts historia som Anders Åmans arkitekturhistoriska studie "Om den offentliga vården" från 1976 eller Bengt E. Erikssons "Vägen till centralhospitalet" (1989) visar hur utskiljningen av klientkategorier fungerar som en dynamisk faktor i olika avseenden.

Hur hålls oönskade nu separat från andra i vård- och behandlingssituationer?

Narkomanfria fängelser är en sorteringsdröm som har förekommit i trettio år. I en svensk kommun har ett politiskt parti motionerat om att äldreomsorgen skall kompletteras med demensfria äldreboenden!

Teori om skillnader, gränser och kategorier

I den här texten vill jag försöka använda en sociologisk teori för att förklara hur skillnader och kategorier skapas och upprätthålls.

Det är Charles Tilly's idé i hans senaste arbete (2003). Det utgår från hans tidigare undersökningar om och förklaringar av hur bestående ojämlikhet i samhällen uppstår och vidmakthålls (Tilly, 1998). I den nya versionen av teorin vidgas perspektivet till flera sociala situationer. Gränserna och relationerna mellan sociala kategorier är det centrala problemet. Att styra ett samhälle är att förhålla sig till kategorier. Att organisera behandling är det i allra högsta grad.

Tilly föreslår en analysmetod för att förklara, belysa och också kanske förutse hur kategorier och kategoriojämlighet skapas genom sociala processer. Definitioner av likhet och olikhet i mötet mellan personer kommer att innebära indelning i olika kategorier genom självdefiniering och kollektiva överenskommelser. Kategorier uppfinns i vetenskaplig, professionell och administrativ praktik. Nya kategorier skapas genom inlån av kategorigränser från andra håll. Talet om och förståelsen av kategoridefinitioner leder till det vi kallat "konstruktion" av kategorier, som i mitt exempel med grannbarnen.

Det här tar sig uttryck i olika konkreta och handfasta sätt att skapa och befästa kategorier och därmed definitioner av vårdbehov, och skyddsvärde för olika klienter.

Uppfinningar och konstruktioner

Alla som arbetar med vårdens och behandlingens historia, antingen det gäller sjuka, gamla, barn eller vansinniga stöter på kategoribegrepp. I många fall är kategoribegreppen ett slags vetenskapliga uppfinningar, som avspeglar ett samtalsläge i vetenskap och behandling. Ibland är detta samtalsläge ("diskurs") mycket starkt influerat av politik och allmänt sunt förnuft, ibland är det uttryck för en mer esoterisk praktik.

Låt oss börja med två svenska auktoriteter från 1700-talet:

Linné gjorde ett berömt besök på hospitalet i Göteborg 1746 under sin Västgötaresa. Dagboksanteckningarna är korta, men tydliga. Här träffar vi en förryckt, Christian Utfall, en "melancholisk" Marit Månsdotter och en djurisk Erik Englbrektsson, som låg naken som en "Tiger". (Efter Åman, 1976)

Hans lärjunge prästen Pehr Osbeck i Laholm rapporterar i sin översiktliga beskrivning över Laholms prosteri om en inbillningssjuk skräddare i Våxtorp. Han var inbillningssjuk, menade Osbeck, och det var denna inbillning, som fick honom att gå fram till spisen, ta det som brann där och kasta "eldmörjel i sin barm".

Vad har Foucault att anföra som exempel? Hans andra stora verk, "La naissance de la clinique", Klinikens födelse om den hade funnits på svenska, inleds med följande exempel, från Pommes "Traité" (1760-talet):

Vid mitten av 1700-talet behandlade Pomme en hysterika genom att få henne att bada "tio, tolv timmar om dagen, i tio månader". Vid slutet av denna behandling som skulle motverka uttorkningen av kvinnans nervsystem, och den hetta som vållade denna uttorkning, såg Pomme "membranliknande vävnader, som stycken av fuktig pergament... skalas av efter ett visst motstånd. Bitarna passerade ut med urinen varje dag. Den högra urinledaren skalades också av och kom ut hel på samma sätt". Detsamma hände också med matsmältningsorganen. I ett senare stadium, berättas det, "lossnade de inre vävnaderna, och vi såg dem komma ut genom ändtarmen. Matstrupen, luftstrupen och tungan flagade också av i sinom tid och patienten stötte ut bitar antingen genom kräkningar eller upphostningar". (Ur *Naissance de la Clinique*, 1963. Min övers.)

Förstår ni vad det var Pomme såg? Vad var det som "lämnade" den stackars uppblöta kvinnans kropp, och vad hade det att göra med hennes "hysteri"? Och vad var det han egentligen gjorde med henne?

Vi går vidare till år 1943. Olof Kinberg, Gunnar Inghe och Sven Riemer ger ut "Incestproblemet i Sverige". Citatet avser en 50-årig sjubarnsmor som tagit sin 26-åriga son till älskare:

"Modern är känd i hela byn för sitt lösaktiga levnadssätt. Hon uppger att hon redan före incesten lekt med tanke på konsumgänge med sonen och yttrat något därom till en grannkvinna som tyckt att det ändå var för hemskt, varpå expl. svarat: – Då man får vara med om så mycket, skär man i vad man gör. Hon tycks inte inse att det är orätt och har ingen känsla av att partnern är hennes son. Hon är övervägande dysplastisk och hyperplastisk, något senil och maskulin, mycket fetlagd med grovt huvud och primitiva drag. Intellexuella funktioner mycket dåliga (I. Kv. 56). Under observationstiden först förtvivlad och nedstämd, därefter växlande sinnesstämning, gråter och skrattar omväxlande, reagerar infantilt och ytligt, blir lätt blödig och missmodig. Nyfiken, självömkande, hållningslös, lögnaktig och opålitlig, lat, slarvig och indolent. Kliniskt höggradig imbecillitet, moralisk underutveckling samt hypersexualitet. Parasitär, asocial. Undersökningsläkaren (Dr H. Knöös) föreslår behandling enligt 5:5 samt vård å anstalt för asociala imbecilla och rätten dömer henne enligt 5:5." (Sid. 401).

I efterhand undrar vi naturligtvis över dessa benämningar, kategorier och indelningar. Fanns dessa kategorier verkligen, finns de, eller har de någonsin funnits? Svaret är naturligtvis att kategorierna fanns som begrepp och indelningar. I efterhand kan vi kanske betvivla att kategorierna avsåg någon grupp som hade någon, eller åtminstone just den förutsatta egenskapen gemensamt.

Men självklart måste vi ta oss i akt när vi säger detta. Mot en naturalistisk ståndpunkt "då" står en kritisk ståndpunkt "nu". Den naturalistiska ståndpunkten i den här frågan innebär att kategorin existerar och att kategoriegenskapen existerar. Raser finns därför att de finns – det syns ju! Personlighetsklyvning fanns därför att det fanns, inte nu kanske, men för 100 år sedan, se bara på Dr Jekyll och Mr Hyde. Yttre egenskaper, observerade enligt något kriterium, bevisar kanske också inre. Den skolunge som inte kan inordna sig, lyssna och sitta still kanske har en inre egenskap, som skiljer henne från våra barn.

Här kan det vara dags att sammanfatta. Den vanliga kritiska förklaringsmodell som kan hjälpa

oss att förstå hur sådana här kategorier kan uppkomma och sedan gå under brukar numera vara

- a) En teori om sociala konstruktioner: kategorier uppkommer i retorik, eller helt enkelt tal om problem och andra människor. De ingår i ett sätt att ordna världen som är gemensamt för större och mindre grupper av människor. I denna typ av processer uppstår fördomar, presskampanjer och moralisk panik.
- b) En teori om uppfinningar av kategorier, som bygger på en teori om kunskap och makt. Vetenskapen inrättar kategorier, det är det den lever på. Avskiljning kan ibland förklaras som primärt ett resultat av diskursiv praktik, ett förändrande av praktisk handfast urskiljning och vetenskapens nya kategorier.

I flera av de här fallen, Osbeck, Linné, och trojkan Kinberg, Inghe och Riemer är det kanske en kombination av dessa två förklaringsmönster som man lättast kommer att tänka på, alltså vetenskap och fördom i förening.

Självidentifierade grupper – vi och dom

Men när vi ser på urskiljningen av de barnprostituerade i Rabinowitz' genomgång av noirfilmer och socialarbetarromaner från 1930- och 1940-talen ser vi en annan process. I mötet med socialarbetarna, med sina "tailored suits and new silk stockings", skraddarsydda dräkter och nya silkesstrumpor, utvecklas en motdefinitionernas självidentifiering. Flickorna på tolv och tretton år som det nyss varit synd om, håller ihop som grupp mot socialarbetarna och försvarar dem som utnyttjat dem för en dollar till godis eller något fint att ha på sig. När hon återger ett förhör med en socialarbetare som frågat om hon haft samlag, berättar en av småflickorna: "I had to try and not laugh right in her face but I told her no ma'am I never did because I promised Mr. Smith I never would tell and I never did" (Slade, 1936 efter Rabinowitz, s. 155). På ett liknande sätt reagerar motparten, socialarbetarna. De säger att flickorna är hopplösa, otacksamma, borde ha ett kok stryk, de förstår inte sitt bästa, de fortsätter att vara bundna vid sina

dumma mammor som knappt kan läsa och inte förstår sina rättigheter.

Gränser och därmed kategorier uppstår alltså i det här fallet genom ett slags kollektiva relationsprocesser, där motgruppen och gränsen får avgörande betydelse. Den ifrågasatta rätten till silkesstrumpor sätter igång processer på ömse håll, men gränsen i dygd och överläge betonas och tydliggörs.

Bengt Sandin (1986) har tydligt visat kategori-bildningens och självdefinitionernas betydelse i sina arbeten om folkskolans historia. Kraven på ordning och renlighet i folkskolan ökade när allt fler tjänstemanna- och småföretagarbarn gjorde entré i den allmänna skolan. Fina hökarbarn och polisbarn och deras föräldrar ville inte ha med lortiga lusbarn – och deras föräldrar – att göra. Fattigskolan kunde inte vara folkskola.

Vi som har föräldrar som inte klarar sig fysiskt själva definierar plötsligt en vi-grupp av själsförmögna åldringar – min mamma skall inte behöva vara med de där helblåsta alzheimertanterna. Definitionen av den andra gruppen bestäms och bestämmer definitionen av vi-gruppen, som sedan kan bli allt mer reell och mobiliserad, t.ex. genom det offentliga insatser, och allt tydligare avgränsad ju mer vetenskapen särdefinierar grupperna.

Inlån av strukturer

Under våren 2003 kom Jessica Palms intressanta undersökning av LSU-placerade ungdomar (Palm, 2003). Den visar på ytterligare en process eller mekanism som spelar in i bildandet av kategorier för sortering och handhavande av människor. Som i de andra fallen finns det prov på den från all tid vi kan överblicka. Det gäller inlån och infogning av strukturer utifrån in i en organisation eller verksamhet. Vad det här gäller är naturligtvis *fängelsepraktiker* som lånas in i *ungdomsvårdsskolan*. Vad betyder nu detta?

Låt mig ta ett exempel. När kvinnor och flickor åter började spela fotboll under 1970-talet (det hade i många länder varit mycket vanligt före 1800-talet) lånade de in samma regler och samma lagarbetsdelning som den som gäller i männens och pojkarnas fotboll. De tog över ett spel, ett

organisationssystem. Det hade fördelar – regler fanns, teknikinstruktioner och taktiktaflor fanns, och alla visste vad en forward och en back var för något. Samtidigt är det inte alls säkert att detta var det långsiktigt bästa för flickornas fotbollsspel. De fysiska skillnaderna mellan pojkar och flickor kanske borde ha tagits mer på allvar och lett fram till en större premiering av teknisk förmåga, eller kanske inneburit att man skulle infört spel med mindre boll. Det kan inte jag avgöra. Det som är klart är att flickorna och kvinnorna övertagit pojkarnas och männens fotboll, med regler, matchtider, laguppställningssystem och allt. De bildar nu samma kategorier som männen gör. (Men får de inte träningstider och grästillgång som pojkarna, kommer de snart att självdefiniera sig som vi tjejer som inte får samma uppbackning som killarna).

Men all lagidrottsutövning är kategoriinlånande. När våra småbarn börjar bygga upp sina första lag, utses kanske lille Kalle till målvakt. Han tilldelas en praktik, som barnen lånar eller lär sig från en annan, färdig organisation. Kanske är han längst eller vigast. Det vore förvirrande att påstå att målvaktsjobbet är en social konstruktion, men målvakter är en social kategori.

De LSU-dömda som undersökts av Jessica Palm har mött en vård, som varit mera lik fängelsestraff än ungdomsvård. Vi kan lämna detaljerna därhän. In i de särskilda ungdomsanstalterna har man placerat fängelseenheter. Man har alltså gjort ett strukturellt lån in i sin organisation. På lång sikt kan detta innebära att ungdomsanstalterna blir mer fängelselika. Fortfarande har miljön motverkat detta, men det kan bli så. Men när det gäller min huvudfråga, kategoribildning, brukar den här typen av inlån av organisatoriska element också betyda att man skapar kategorier av personer som passar till de nya avdelningarna och de nya arbetsformerna. Icke minst gäller detta kombinationen av egenskaper och de inlånade nya organisationsdelarna. Vi kan vänta oss att skillnader i kön, etnisk härkomst, bostadsort och skolutbildning automatiskt repeteras in i den nya apparaten. Detta skapar nya självdefinieringsprocesser, och så fortsätter det.

Låt mig då sammanfatta mitt förslag:

När vi undersöker system eller organisationer där sociala kategorier har stor betydelse bör vi vara öppna för att arbeta med flera kategoriskapande processer än vi vanligen ser. Det går ingen sträng skiljelinje mellan sociala konstruktioner, makt-kunskapsprocesser, självdefiniering i grupper och inlån av färdiga strukturdelar i nya eller andra organisationer. I alla dessa fall uppstår kategorier, som förenas och skiljs av gränser, och som blir eller görs beroende av varandra. Detta blir lättare att förstå och förklara om man använder teorier om sociala relationer som grund för sociala kategorier. ■■■■

Referenser

- Dahl, Tove Stang (1978), *Barnevern og Samfunnsvern*. Oslo: Pax.
- Eriksson, Bengt Erik (1989), *Vägen till centralhospitalet*. Göteborg: Daidalos.
- Foucault, Michel (1973), *The Birth of the Clinic. An Archaeology of Medical Perception*. Övers. av Alan Sheridan. London: Tavistock. Här översatt fr franska upplagan, 1963.
- Gordon, Linda (1988), *Heroes of their own lives*. New York: Viking.
- Kinberg, Olof, Inghe, Gunnar & Riemer, Svend (1943), *Incestproblemt i Sverige*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Levin, Claes (2003), "Hur tänker man behandling" *Socialtjänstforum*, 2003.
- Palm, Jessica (2003), *Ungdomarnas upplevelser av slutenvård*. SIS-rapport, 2003:2.
- Rabinowitz, Paula (2002), *Black & White & Noir*. New York: Columbia.
- Sandin, Bengt (1986), *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan: folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850*. Lund: Arkiv.
- Thuen, Harald (2002), *I foreldrenes sted*. Oslo: Pax.
- Tilly, Charles (1998), *Durable Inequality*. Berkeley CA: Cal U Press.
- Tilly, Charles (2003), "Social boundary mechanisms" bidrag till symposium januari 2003.
- Åman, Anders (1976), *Om den offentliga vården: byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen: en arkitekturhistorisk undersökning*. Stockholm: Arkitekturmuseet/Liber.